

УДК 39(477.54.62)

Н.М. Демиденко

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА СУМСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено діяльність перших навчальних закладів на сумських землях – повітових чоловічих та жіночих училищ, – які надавали початкову та середню освіту.

Відзначена велика роль окремих благодійників і благодійних товариств, які долучались до фінансування навчальних закладів та окремих учнів із бідних родин Сумського повіту Харківської губернії. Константована участь дворян Сумського повіту М.Д. Кондратьєва, І.Г. Харитоненка, В.О. Савича, І.С. Федоровського, І.Т. Лисенка та ін. у підтримці навчання дітей із малозабезпечених родин.

Проаналізовані зусилля сільських громад (на прикладі Путівльського повіту) щодо фінансової підтримки оплати роботи вчителів на початку ХХ ст. У статті використовуються різноманітні епістолярно-мемуарні джерела (спогади Миколи Василенка про роки навчання в Глухівській прогімназії, уривки із шкільних творів за 1916 рік тощо).

Ключові слова: освіта, гімназія, училище, притулок, меценат, інститут благодирних дівць, повіт.

Під час проведення реформування освіти у сучасній Україні зростає актуальність вивчення досвіду розвитку освіти як зарубіжних країн, так і свого власного. Відомо, що після реалізації реформ 60–70 рр. ХІХ ст. стан освіти в Російській імперії, включаючи українські землі, значно покращився. Так, 14 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища». Унаслідок цього розпорядження фактично була ліквідована церковна монополія на освіту, а приватним особам і організаціям надана можливість відкривати приватні навчальні заклади. Але у радянській історіографії 1930–1950-х років не було наукових праць, в яких би комплексно досліджувалась історія приватних навчальних закладів. Чимало середніх навчальних закладів утримували земства. Опікуючись змістом навчання, земства постійно збільшували кошти і на будівництво шкіл (із 1871 до 1895 року фінансування зросло у 6 разів). Значно більшу увагу уряд став приділяти середній освіті, адже вона вважалася основою вищої освіти, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, науки. У 90-х рр. ХІХ ст. на українських землях уже працювало приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій.

Метою даної роботи є спроба дослідити особливості становлення та організації навчального процесу у середніх закладах освіти на сумських землях у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Окрім інших матеріалів, у нашій розвідці використовувались епістолярно-мемуарні джерела (спогади Миколи Василенка про роки навчання у Глухівській прогімназії, уривки зі шкільних творів за 1916 рік тощо).

При написанні роботи використані загально-історичні (порівняльно-історичний, ретроспективний) методи та метод джерелознавчого аналізу. Вони дали можливість розкрити питання у виділених хронологічних межах.

Історія становлення та розвитку середньої освіти на теренах Сумщини стала предметом дослідження Л. Са-

пухіної [1], П. Сапухіна [2], Ю. Лесиної [3], М. Манько [4], Д. Кудінова [5], О. Ленського [6] та ін. Матеріали, невідомі широкому загалу, можна почерпнути у приватних колекціях сумських краєзнавців, зокрема колекціонера В. Токарева. Проте, актуальність поставленої проблеми та необхідність використання в умовах модернізації сучасної освіти кращих напрацювань минулого потребує подальшого висвітлення маловідомих фактів із розвитку освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Заснування міста Суми, як і інших міст Слобожанщини, безпосередньо пов'язано з подіями визвольної війни проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася у 1648 році. У період визвольної війни десятки тисяч православних людей здійснювали зі своїх місць і переїжджали на незаймані землі. «Попереду процесії, на великому прибраному возі, везли церковний крам. Акуратно стояли ікони, велика церковна бібліотека з богослужбових, релігійних та світських книжок...» [7, с. 13]. Так дослідник протоієрей О. Двінятін описував прибуття перших переселенців Білоцерківського полку на теперішні сумські землі у середині ХVІІ ст.

Видатний дослідник історії Слобожанщини Д. Багалій зазначав, що переселенці «приходили з любов'ю та потребою просвіти, котра високо стояла тоді в українським народі в Правобережній Україні» [8, с. 245]. Історик констатує, що вже у 1675 р. в Охтирці існувала школа. М. Міщенко все ж зауважує, що перші школи на Слобожанщині з'явилися саме у Сумському полку, хоча відкриті вони були не в Сумах, а в Миропіллі у 1671 році [9, с. 6].

Як засвідчують архівні документи, станом на 1732 рік у місті Суми функціонувало п'ять шкіл, в яких дванадцять вчителів разом з дяками навчали учнів грамоти, писму, співу [1, с. 3]. За розпорядженням Харківського приказу громадського піклування 23 червня 1790 року у Сумах урочисто відкрили мале народне училище (двокласну школу) [10, с. 432].

Подія настільки була значимою, що до Сум завітав губернатор Харківської губернії Федір Вишенський. На урочистостях зачитали указ про відкриття училища та ознайомили з його Статутом. У Спасо-Преображенському соборі, центральному храмі міста, відбувся молебень. На завершення пролунали святкові гарматні салюти та «пісня подяки премудрій просвітительниці»:

«Воспой, ликую в чине стройном

Град Сумы, радуясь в сей день...

Сум жители возвеселятся,

Красуясь в свете дней» [11, с. 384].

У 1803 році у Російській імперії затвердили положення про повітові училища. Подібні училища продовжували курс парафіяльних шкіл при церквах, а також стали базою з підготовки до вступу в гімназію. Повітове училище (яке було реорганізовано з малого народного училища) урочисто відкрили в Сумах 20 грудня 1806 року [1, с. 4].

На початку діяльності у Сумському повітовому учили-

Фото 1. Вихованки Сумського жіночого училища (1911 р.)

щі бракувало вчителів: з понад 60-ти учнями працювало всього три вчителі. Наприклад, учитель Станіслав Квітківський викладав декілька дисциплін: математику, географію, історію (загальну і російську), фізику, граматику, російську, латинську, німецьку мови [6, с. 10].

Училище, яке згодом стане загальноосвітнім закладом, головною метою ставило виховання у підопічних почуття гуманізму, любові до батьківщини [1, с. 4]. У 1912–1916 рр. за рішенням земських органів влади в училищі, як і в усіх навчальних закладах Харківської губернії, запроваджувалася окрема дисципліна – «батьківщинознавство» [4, с. 237]. Під час Першої світової війни Сумська земська повітова управа навіть рекомендувала навчальним закладам організувати екскурсії до різних установ, господарств, млинів на території повіту з метою вивчення історії рідного краю та для збирання різних артефактів, які б лягли в основу експонатів шкільних музеїв. Піднімалося навіть питання про написання видання з історії рідного краю [1, с. 26].

На заняттях із учнями проводилися диспути, велика роль приділялася самовдосконаленню, пізнанню істинного Бога, покаяттю, формуванню світогляду та життєвої мудрості. Сумські учні писали твори на теми: «Чому життя порівнюють з подорожжю?», «Про нетривкість щастя, заснованого виключно на матеріальному багатстві»,

«Прояв моральної основи в історії», «На чому засновується духовний зв'язок між минулими та майбутніми поколіннями?» та ін. [3, с. 22]. Наприклад, 16-річний учень Володимир Гречко у 1910 році описував перспективи рідного міста, яке на той час налічувало близько 35 тисяч мешканців, наступним чином: «город Сумы как в отношении торговли так и в отношении просвещения, занимает первое место из всех городов Харьковской губернии... Если Сумы будут и дальше так развиваться, как и в настоящее время, то из маленького и ничтожного городка образуется большая и процветающая наукой губерния» [3, с. 22]. Не можна однозначно вважати достовірними факти, викладені в учнівському творі, але, без сумніву, маленьких сумчан виховували у душі любові і гордості за своє рідне місто.

Що стосується організації графіка навчального процесу, то слід зазначити, що навчальні заклади працювали також і в суботу. Натомість протягом навчального року учні мали багато вихідних. Так, у 1907–1908 навчальному році у переліку «неучебных дней» зазначались наступні:

- «7 сентября – Рождение Пресвятой Богородицы;
- 14 сентября – Воздвижение Креста Господня;
- 26 сентября – Апостола Иоанна Богослова;
- 1 октября – Покрова Пресвятой Богородицы;
- 5 октября – крестный ход из села Шпилевки;
- 17 октября – чудесное спасение императорской семьи

Фото 2. Викладачі та вихователі дитячого притулку ім. Н.М. Харитоненка (початок XX ст.)

(в 1888 году близ села Борки Харьковской губернии претерпел крушение пассажирский поезд. Императорская семья, находившееся в нем, чудом не пострадала;

-21 октября – вознесение на престол Государя Императора;

-22 октября – Казанской иконы Божьей Матери;

-14 ноября – рождение вдовствующей императрицы;

-21 ноября – ведение во храм Пресвятой Богородицы;

-6 декабря – Тезоименитство Государя Императора;

-с 23 декабря по 6 января – Рождественские вакации (каникулы)» [3, с. 19].

Якщо учні не з'являлися на заняття через хворобу чи інші причини, їх обов'язково відвідувала «класная надзирательница» [3, с. 19]. Вона також відповідала за дисципліну учнів на всіх уроках, за відвідування бібліотеки і навіть за вчасне нарахування зарплати вчителям та за опалення шкільного приміщення. Зарплата наглядачки (3 560 крб.) значно перевищувала зарплату не лише вчителів, а, навіть, і керівника навчального закладу. До речі, серед вчителів найбільші зарплати отримували викладачі математики та російської мови [3, с. 19].

Чітку картину організації навчання у середніх навчальних закладах другої половини XIX ст. знаходимо у мемуарах Миколи Прокоповича Василенка, уродженця села Есмань Глухівського повіту. Описуючи роки навчання у Глухівській прогімназії, автор зазначає, що для гімназистів, які приїздили на навчання до Глухова, пропонувалися квартири для тимчасового проживання: «...квартира в 20 рублей в місяць с завтраком, обідом, ужином, а также репетитором считалась уже дорогой...» [12, с. 65].

Гімназистів там майже щоденно відвідували директор або класні керівники. Після кожної перевірки вони заготовували свої зауваження у спеціальному зошиті.

Заняття у гімназії завжди розпочиналися з молитви. У великій актовій залі «законовчитель» читав і пояснював уривки із Євангелія. М. Василенко скептично зауважує, що подібна загальна молитва ні в кого «не пробудила никаких религиозных чувств» [12, с. 79].

Директора Глухівської прогімназії М.Ф. Лазаренка, який мав прізвисько «хам», автор мемуарів характеризує як справжнього чиновника-формаліста, котрий створював важку атмосферу як для учнів, так і для вчителів гімназії: «...в служебное время учителя всегда чувствовали над собой тяжелую руку и зоркий глаз директора» [12, с. 80]. Багато педагогів звільнялися, не витримавши подібного.

Під особливо пильним контролем гімназисти перебували не лише за місцем проживання, а й під час свого дозвілля. Микола Василенко зазначає у спогадах: «На лодках кататься мы не могли, вечеров посещать нельзя было, с гимназистками встречаться и вести знакомства тоже...». Також існувало багато заборон щодо зовнішнього вигляду гімназистів. Наприклад, «остро стоящие волосы нередко тоже были предметом нападения директора...» [12, с. 81].

Негативну реакцію як учнів, так і їхніх батьків викликала заборона в гімназії на вишиті сорочки, котрі зазвичай оздоблювалися узорами на комірях та рукавах. В адресу любителів українських вишиванок звучали погрози, що «их обрежут насильно» [12, с. 81].

Критикуючи педагогічну систему Глухівської гімназії, у той же час М. Василенко відзначає високі моральні яко-

сті своїх вчителів, особливо директора, М.Ф. Лазаренка, якому були властиві непідкупність, прагнення допомогти дітям із бідних сімей, відсутність кар'єризму. Так, у мемуарах наводиться епізод відвідин Глухівської прогімназії посадовцем високого рангу, «попечителем ученого округу» генералом П.А. Антоновичем. Ніяких спеціальних приготувань до приїзду високого гостя у класах не проводилося, директор тримався спокійно, з гідністю. «Ученики это видели и оценивали, конечно, в пользу своего директора», – згадував М. Василенко [12, с.83].

Процес навчання в Глухівській прогімназії, як і в усій Росії, був організований згідно «Толстовской» системи освіти. Та насправді були впроваджені лише її загальні принципи. Микола Василенко із сумом констатує, що в навчальному закладі панувала атмосфера «очень тяжелая и крайне неблагоприятная для духовного и всестороннего развития для учеников... Гимназия обращалась в какую-то тюрьму, из которой хотелось поскорее вырваться» [12, с. 82]. Пізніше, навчаючись у Дерптському університеті, який був заснований у 1805 році, М. Василенко відзначав, що викладачі університету були лояльними і толерантними у відношенні до студентства, вирізнялись своїм демократизмом.

На демократичних засадах будувалася уже і діяльність деяких вчителів сумських навчальних закладів на початку ХХ ст. Підтвердженням цього слугують мемуари вчителя Сумської жіночої гімназії Павла Ляхова, якого, використовуючи сучасну термінологію, можна назвати педагогом-новатором. «Моим девизом в отношении с учащимися было добиться хороших, простых отношений, а если можно, то и дружественных. Я стремился к тому, чтобы мои ученицы видели во мне своего старшего товарища, учителя и друга», – пише у своїх мемуарах П. Ляхов [5, с. 17]. Актуальними на сьогодні є постулати прогресивного педагога, котрий поважав кожную ученицю як особистість: «Я шел в класс и без запаса саркастических слов, насмешливых улыбок и издевок над неудачными ответами учениц. Я шел в класс как бы с пальмовой ветвью похвалы, которой хотел наградить ученицу за лучший ответ» [5, с. 17].

Необхідно зазначити, що далеко не всі бажаючі отримати освіту могли потрапити до закладу на навчання. Класи були переповненими (по 40 і більше учнів). Оскільки запити на освіту були високими, то і плата за навчання була відповідною. Наприклад, у 70-ті роки ХІХ ст. учні сплачували від 15 до 50 крб. за рік навчання (плата залежала від майнового стану батьків). У 80-ті роки вже за рік навчання треба було платити 70 крб. [1, с. 8]. Для порівняння зазначимо, що річний дохід робітника заводу становив у середньому 150 крб. Але неправильно було б стверджувати, що для дітей із бідних родин освіта була недоступною. Малозабезпечені могли навчатися за рахунок окремих благодійників Сумського повіту (М.Д. Кондратьєва, І.Г. Харитоненка, В.О. Савича, І.С. Федоровського, І.Т. Лисенка та ін.) чи

за рахунок місцевих благодійних товариств.

Як сказано вище, значних зусиль для відкриття шкіл та їхньої фінансової підтримки докладали земства. У другій половині ХІХ ст. була створена спеціальна комісія, яка опікувалася народною освітою, зокрема, – самоосвітою вчителів. Так, за рішенням комісії у кожному повіті мала відкритися бібліотека для вчителів. Прізвища засновників Сумської бібліотеки знаходимо у «Географических очерках Харьковской губернии»: «В г. Сумы находится публичная библиотека, основанная в 1860 г. стараниями предводителя дворянства Савича, судьи Солецкого, штатного смотрителя Андреева и купцов Алчевских...» [13, с. 15].

Для відкриття бібліотеки збрали 600 карбованців сріблом та надали приміщення у центрі міста. Перші десятиліття бібліотека утримувалася за кошти читачів: «... з них стягався внесок у розмірі 10 крб. на рік. Для осіб, матеріально незабезпечених, внесок зменшувався до 3 крб., а на всіх місцевих учителів поширили право безплатного користування книжками» [2, с. 4].

Право відвідувати бібліотеку отримали всі жителі Сумського повіту. Книгозбірня не могла не викликати зацікавленості у читачів, адже до її фонду, окрім цінних книг, надходили ще й майже всі газети і журнали, які видавались у Центральній Росії. До бібліотеки, включно до 1915 року, надходили також і зарубіжні періодичні видання з Австро-Угорщини, Німеччини та Франції.

Суттєву фінансову допомогу бібліотеці й надалі надавали сумські меценати. Звання почесних громадян міста Суми було надано декільком меценатам саме за підтримку бібліотеки [4, с. 57]. Після відкриття у місті гімназій, Сумська публічна бібліотека стала фундаментальною бібліотекою для учнів та співробітників цих навчальних закладів.

У 1892 році у Сумах відкривається нова народна публічна бібліотека, відкриттю якої сприяв відомий капіталіст Олексій Кирилович Алчевський. А вже у 1894 році питання створення публічної бібліотеки розглядається на засіданні Сумської міської думи, де «гласный Н.Н. Ефремов выразил мнение о необходимости для библиотеки найти соответствующее помещение, выписки периодических журналов и газет и ежегодных отчетлений из прибылей городского банка, необходимых на содержание библиотеки суммы» [14, с. 32].

В «Журнале заседаний Думы по вопросам благоустройства в г. Сумы» зазначається, що Сумська дума одногосно ухвалила рішення задовольнити прохання Сумського комітету та Харківського товариства з поширення грамотності і виділити з прибутку Сумського міського громадського банку за 1895 рік необхідні кошти (100 крб.) для підтримки Сумської публічної бібліотеки. Бібліотека міста мала великий вплив на розвиток освіти і просвітництва місцевих вчителів та учнів.

Не лише земства та окремі заможні особи активно долучалися до процесу відкриття та утримання шкіл. У

створенні шкіл на своїй території брали участь і сільські громади. Так, С. Бережний наводить приклад про селян Грузинчанської волості, які зібрали 2/3 коштів на побудову школи [15, с. 107]. А жителі села Антикova Путивльського повіту заявляли, що готові здійснювати доплату вчителю та сторожу школи свого села у розмірі відповідно 60 та 15 крб. [15, с. 107]. І якщо раніше у Путивльському повіті на 167 поселень (приблизно 5180 дворів) було всього лише 3 школи, то через 30 років після проведення освітніх реформ тут функціонувало 36 земських і одна приватна школи. Причому, згідно статистичних звітів 77 % вчителів Путивльського повіту були вихідцями із сільської місцевості [15, с. 107].

Отже, прогресивні реформи 60–70-х рр. XIX ст., які передбачали функціонування середніх навчальних закладів різних типів та форм власності, та активна діяльність земств, окремих меценатів, сільських громад на початку XX ст. позитивно вплинули і на зміни в освітньому процесі на території теперішньої Сумщині. На жаль, відомості про загальну грамотність населення міста Суми на початку XX ст. відсутні. Маємо статистичні дані перепису населення Російської імперії лише за 1897 рік. На основі цих даних, 1897 року у Сумах письменні становили 40,5 % від усього населення міста [1, с. 26]. Однозначно можна стверджувати, що на початку XX ст., коли у місті діяло вже понад 30 середніх і початкових навчальних закладів, цей відсоток був значно вищим, адже за кількістю навчальних закладів і учнів, що в них навчалися, Суми займали перше місце серед повітових міст Харківської губернії.

ДЖЕРЕЛА

1. Сапукіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми : Ельдорадо, 2000. 30 с.
2. Сапукін П. Перша бібліотека. *Ленінська правда*. 1962. № 52, 4 березня. С. 4.
3. Лесина Ю. История одного города в школьных сочинениях. О чем писали гимназисты 100 лет назад? *Ваш шанс*. 2014. № 4. С. 22.
4. Манько М. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655–1919). Видання друге, доп. Суми : ВВП «Мрія». 2007. 435 с.
5. Кудинів Д. Душа учителя всегда должна оставаться молодой: Из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской 1-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. № 13. С. 16–17.
6. Ленський О. Повітове училище. *Панорама*. 2019. № 25. С. 10.
7. Двінятін О. Я кличу живих, я плачу за мертвими. Суми : Видавництво «Ярославна», 2001. 92 с.
8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. 399 с.
9. Мищенко М. Город образованный и культурный. *В двух словах*. 2009. № 35. С. 6–7.
10. О народных училищах. *Киевская старина*. Ежемесячный исторический журнал. К. Т. XXXIV, 1891. 544 с.
11. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / под. ред. Е.К. Редина. Т. II. Ч. I.X, 1902. 284 с.
12. Василенко В.П. Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Шоденник. Листування / упорядник І.В. Усенко, Т.І. Бондарчук, А.Ю. Іванова, Є.В. Ромінський. Відп. редактор: Ю.С. Шемшученко, І.В. Усенко. Київ : «Юридична думка», 2008. 720 с.
13. Копейчиков Н. Географические очерки Харьковской губернии. Новочеркасск : Типография Войска Донского, 1864. С. 15.
14. Фролова Т. Бібліотека – мудрість книг і щедрість серця. *Бібліотечна планета*. 2014. № 4. С. 32.
15. Бережний С.В. З розвитку народної освіти в Путивльському повіті Курської губернії в кінці XIX ст. *Третя Сумська наукова історико-краєзнавча конференція : Збірник статей Сумського педагогічного університету ім. А.С.Макаренка*. Суми. 1996. С. 107.

Demydenko N.M. Some features of the development of secondary education in Sumy region in the second half of the nineteenth – early twentieth centuries: the role of the nobility and local communities in its formation

The article covers the activities of the first schools in Sumy region, which provided primary and secondary education: Sunday schools, county men's and women's schools. Attention is drawn to the fact that the progressive reforms of the 1860s and 1870s, implemented in the Russian Empire, had a positive effect on changes in the educational process and in the Sumy region.

It is stated that the main purpose of the general educational institutions of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries was to provide knowledge that would correspond to the technical development of the industry at that time. As before, great attention was paid to religious education, instilling a sense of humanism and love for the country.

The great role of individual philanthropists and charitable societies, which were involved in financing educational institutions and individual students from poor families of Sumy county of Kharkiv province, was noted. Participation of nobles of Sumy county such as M.D. Kondratiiev, I.H. Kharitonenko, V.O. Savych, I.S. Fedorovskyi, I.T. Lysenko et al. in charity work was stated. The features of the orphanages for orphan girls founded by Natalia Kharytonenko and Mariia Sukhanova are highlighted.

The issue of the founding of the city of Sumy in 1860 by the philanthropists of the first public library, the funds of which teachers were entitled to free use, was raised. The library, including until 1915, received foreign periodicals from Austria-Hungary, Germany and France, as well as all periodicals published in the Russian Empire. Some philanthropists received the title of honorary citizen of Sumy for the financial support of the public library.

The great efforts of rural communities (on the example of Putivl County) to provide financial support for teachers' salaries at the beginning of the 21st century were analyzed.

Various epistolary-memoir sources (memoirs of Mykola Vasylenko – a scientist, minister of education and arts of the Hetmanate period (1918) about the years of study at Hlukhiv secondary school; excerpts from student works for 1916, etc.) were used in the preparation of the article.

While writing the work general-historical (comparative-historical, retrospective) methods were used. The source analysis method was also actively used.

Key words: education, gymnasium, school, asylum, philanthropist, finishing school, county.

REFERENCES

1. Sapukhina, L. (2000). *Navchalni zaklady dorevoliutsiinykh Sum [Educational Establishments of Prerevolutionary Sumy]*. Sumy: Eldorado. [in Ukrainian].
2. Sapukhin, P. (1962). *Persha biblioteka [The First Library]*. *Leninska Pravda – Lenin's Truth*, 52, p. 4. [in Ukrainian].
3. Lesina, Yu. S pervym sentyabrya ! 100 let nazad (O tom, gde, chemu i za skolko uchili yunyih sumchan obraztsa 1900 [Happy 1st of September! 100 years ago (About where, what and how much young Sumy citizens of the example 1900 were taught)]. *Vash shans – Your Chance*, 35, p. 19. [in Russian].
4. Manko, M.O. (2007). *Sumy ta sumchany v dokumentakh suchasnykh – Knyha persha (1655-1919) [Sumy and Sumy Citizens in the documents of Contemporaries – The first book (1655-1919)]*. (2nd ed.). Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia – 1» TOV. [in Ukrainian].
5. Kudinov, D. (2016). *Dusha uchitelya vseгда dolzhna ostavatisya molodoy: Iz vospominaniy pedagoga Pavla Lyahova o rabote v Sumskey 1-y zhenskoy gimnazii [The Teacher's Soul should Always Stay Young: From the Memories of the Teacher Pavlo Lyahov about work in the First Sumy Women's Gymnasium]*. *Vash shans – Your Chance*, 13, p. 16–17. [in Russian].
6. Lenskyi O. (2019). *Povitove uchylshche [County school]*. *Panorama*, 25, p. 10. [in Ukrainian].
7. Dviniatin, O. (2001). *Ya klychu zhyvykh, ya plachu za mertvymy [I call the alived, I cry for the sead]*. Sumy: Vydavnytstvo «Yaroslavna». [in Ukrainian].
8. Bahalii, D.I. (2019). *Istoriia slobidskoi Ukrainy [The History of Slobidska Ukraine]*. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian].
9. Mishenko, M. (2009). *Gorod obrazovannyi i kulturnyi [The educated and cultural city]*. *V dvuh slovah – In two Words*, 35, pp. 6–7. [in Russian].
10. (1891). *O narodnyh uchilishchah. Kievskaya starina. Ezhemesyachnyy istoricheskiy zhurnal [About Public Schools. Kiev Ancientry. Monthly Historical Journal]* (Vol. XXXIV). Kiev [in Russian].
11. Miller, D.P. (1902). *Arkhivy Kharkovskoy gubernii. Trudy Kharkovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustroystvu XII arkeologicheskogo s'ezda. [Archives of Kharkiv province. Proceedings of the Kharkov preliminary committee on the organization of the XII archaeological congress]*. (Vol. 2). Har'kov. [in Russian].
12. Usenko, I.B., Bondarchuk, T.I., Ivanova, A.Yu., Rominskyi, Ye.V. (Comps.). (2008). *Vasylenko M.P. Vybrani tvory: U 3-kh t.: T.3. Spohady*.

Shchodennyk. *Lystuvannia* [Vasylenko M.P. *Selected Works: in 3 vols. Vol. 3. Recollections. Diary. Letters*]. Kyiv: Vydavnytstvo «Yurydychna dumka». [in Ukrainian].

13. Kopeychikov, N. (1864). *Geograficheskie ocherki Harkovskoy gubernii, sostavennyye N. Kopeychikovym* [Geographical Essays of Kharkov County, written by N. Kopeychikov]. Novocherkask: Tipografiya Voyska Donskogo. [in Russian].

14. Frolova, T. (2014). Biblioteka – mudrist knih i shchedrist sertsia [The library is the wisdom of books and the generosity of the heart]. *Bibliotekna planeta*, 4, p. 32. [in Ukrainian].

15. Berezhnyi, S.V. (1996). Z rozvytku narodnoi osvity v Putyvl'skomu poviti Kurskoi hubernii v kintsi XIX st. [From the development of public education in Putyvl county of Kursk province at the end of the XIX cent.]. Abstracts of Papers '96: *Tretia Sumska naukova istoryko-kraieznavcha konferentsiia*. (p. 107). Sumy. [In Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 06.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.*

УДК: 377:738](477.52)«189/190»

О.О. Белько

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ В ЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДАХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ГЛИНСЬКА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена реалізації заходів Полтавського губернського земства з відкриття земських гончарних навчальних закладів Глинська. Аналізуються етапи вирішення проблем, що поставили перед органами земського самоврядування від організаційних питань до донесення населенню новітніх прийомів виготовлення продукції. Наводяться приклади вирішення кадрових питань, які поставали на часі, і як Полтавське губернське земство реалізувало свої задуми з оснащення майстерень та матеріально-технічної бази закладів. Подаються відомості про очікування і ставлення місцевого населення до земських гончарних навчальних закладів, з питань технології виготовлення і оздоблення глиняних виробів.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, губернська управа, гончарні навчальні заклади, Роменський повіт.

Упродовж останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття найбільш активним у розвитку кустарних промислів було Полтавське губернське земство.

Переглядаючи в історичній перспективі організаційні форми шкільної діяльності земства, слід зазначити, що органи місцевого самоврядування йшли на зустріч вимогам народного життя, а потреба в освіті знаходила відгук і реагування. Розуміння земством значущості гончарства як поліфункціонального явища було покликане до життя суспільними вимогами.

Розвиток місцевої обробної промисловості складав одну з основних турбот Полтавського губернського земства і знаходився у прямій залежності від рівня технічних навиків промислової частини населення. Розповсюдження знань такого роду стало головною метою земських захо-

дів, спрямованих на покращення місцевого виробництва. Розвиток навчальних закладів у губернії у останні три-чотири роки ХІХ ст. свідчив про розміри існуючої потреби у ремісничих знаннях, задовольнити котру прагнули як губернське, так і повітові земства. З 34-х губерній Російської імперії Полтавське губернське земство упродовж 1899–1908 рр. займало І місце з розвитку мережі спеціалізованих навчальних закладів [16, с. 182].

Поширення освітньої діяльності викликало потребу у систематизації та об'єднанні окремих її частин. Найбільше було зроблено у професійній освіті [18, с. 218]. На державному рівні все частіше зверталася увага на шкільництво як форму передачі сучасних знань у середовищі гончарів [2, с. 208].

Предметом дослідження є організаційні заходи Полтавського губернського земства щодо діяльності гончарних навчальних закладів Глинська Роменського повіту.

1900 року Глинська гончарна навчальна майстерня Роменського повіту розпочала свою роботу [3, с. 54] з метою «розширення і покращення гончарного промислу; поліпшення якості виробів, що було в прямій залежності від правильного застосування різноманітних сортів місцевих глин; удосконалення складу полив та фарб; впровадження в місцеве виробництво нових видів гончарної продукції, виготовлення якої мало б перспективи на розвиток, не виходячи за межі кустарного промислу» [17, с. 57]. У школі навчалося 7 учнів. Із року в рік число їх змінювалося. Повітовою управою у 1907 році контингент учнів було збільшено до 30 осіб. Це свідчило про рівень довіри до майстерні з боку кустарів і перспективи її впливу на промисел. На початку діяльності майстерні право першості навчання надавалося дітям місцевих гончарів, земство їх підтримувало призначенням щомісячних стипендій від 2 до 3 руб. Поступово, в межах терміну навчання, їх розмір збільшувався до 6 руб. [10, с. 122]. На посаду керівника-майстра земської гончарної майстерні було запрошено В. Маркіна, який доти працював у Опішненській зразковій гончарній навчальній майстерні Полтавського губернського земства. Хоча він і добре знав гончарну справу, але через відсутність організаторських здібностей невдовзі його було звільнено.

Для поліпшення організації практичної роботи земство запросило спеціаліста з випалювання, розробки полив та емалей (фахову підготовку здобув у керамічній школі в Бунцлау, мав практичний досвід гончарного виробництва). Уже найближчим часом на виставках можна було побачити чудові вироби, виготовлені учнями [13, с. 36]. Здавалося, Глинській гончарній навчальній майстерні вдалося налагодити навчально-виробничий процес, але невдовзі новопризначений завідувач за сімейними обставинами залишив місце роботи [12, с. 79].

Виконуючим обов'язки завідувача майстернею Роменська повітова управа призначила П. Забело, в минулому майстра Мальцевських заводів. Йому були знайомі рецепти полив, підібрані до місцевих глин інструктором-керамістом